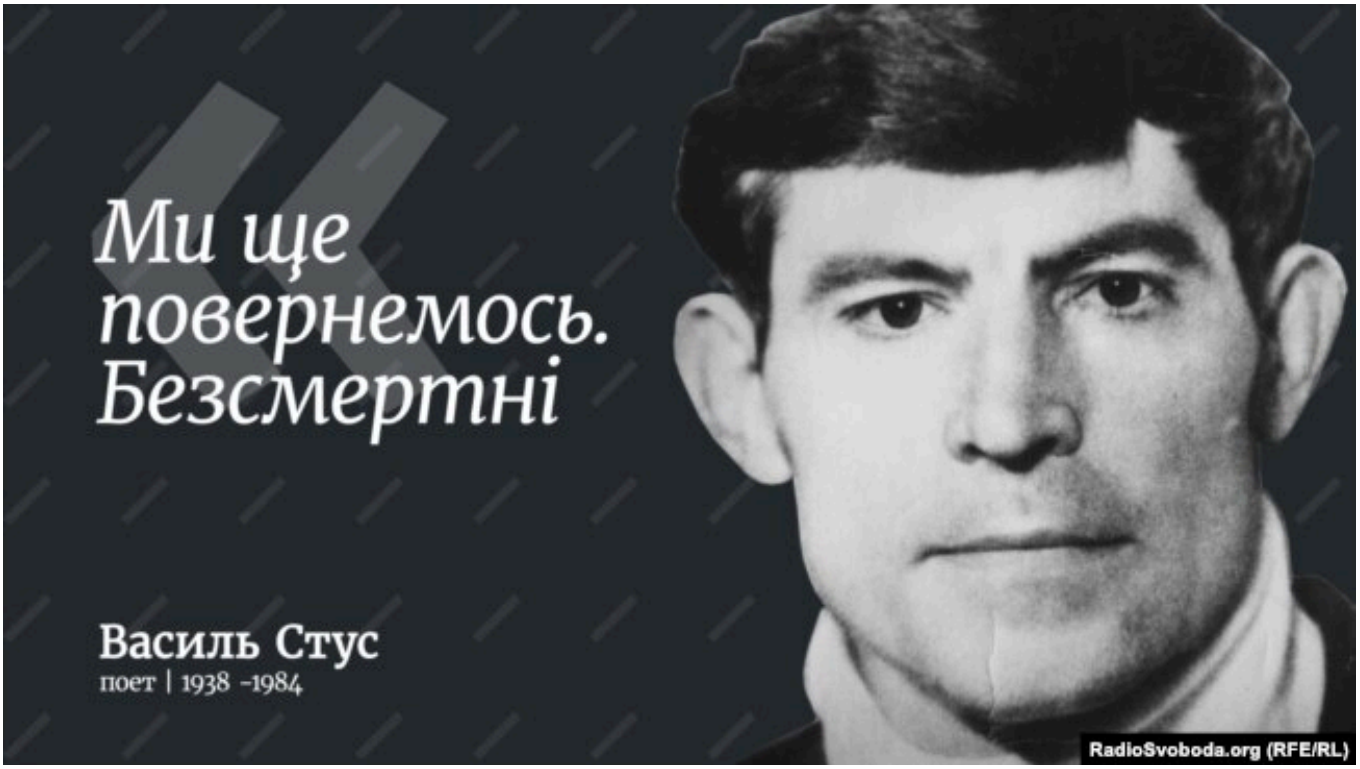
View the original article

СУСПІЛЬСТВО

Василь Стус і УГГ. «Чим більше тортур і знущань, тим більший мій опір»

Альона Качкан

07 листопада 2026, 17:19

До 50-ї річниці створення Української Гельсінської групи Радіо Свобода нагадує про те, з якою метою українські інтелектуали створили цю організацію, що вони робили і чому їх так люто переслідував радянський режим.

▸ Українська Гельсінська група (УГГ)

Більшість своїх віршів написав у радянських «політичних» таборах. Василь Стус поетом не любив себе називати, проте писав постійно й натхненно. Надихався Рільке і Ґете, зачитувався Толстим, Гемінгуеєм, Прустом і Камю. Член ПЕН-клубу,

інтелектуал та людина з такою внутрішньою силою, яку ніхто не міг подолати. Він зрікся радянського громадянства та став членом Гельсінської групи, тому що «інакше не міг». З 15 років вироку пробув третину, загинувши у карцері Кучино.

(Уперше цей текст був опублікований у 2016 році)

> *Ще й до жнив не дожив, зелен-жита не жав*
> *ані не долюбив. І не жив. І не жаль.*

Василь Стус «Палімпсести»

«Він дуже коректний, але прямий і принциповий та водночас уважний співбесідник і чуйна людина. Я завжди відчувала його вразливу делікатність, поєднану з нервовою напругою», – згадує про Василя Стуса радянський політв'язень, дисидентка та журналістка **Надія Світлична**.

Чуйний поет з одного боку та принциповий громадянин з іншого – так протиставляли різні іпостасі Василя Стуса **Василь Овсієнко** та **Євген Сверстюк**.

«Беззахисна оголеність душі, непрактичність у буденному житті, неприйнятність фальшу, нетерпимість до зла» – риси, за які він поплатився життям, загинувши у карцері табору особливого режиму в Кучино.

«Серце не витримало» – офіційна версія, якій ніхто не вірить. Це сталось 4 вересня 1985 року у часи «перебудови».

«Не слушайте его, он наслушался «Голоса Америки»

А за 20 років до цієї дати – того ж 4 вересня – Василь Стус на прем'єрі **фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»** у столичному кінотеатрі «Україна» зі словами «Чому не даєте говорити правду!» підтримав **Івана Дзюбу**, який сказав, що в Україні знову «1937 рік і арештовують українську інтелігенцію».

Дзюбу заглушили сигналізацією, а щодо Стуса кричали: «Не слушайте его, он наслушался «Голоса Америки». Тоді аспірант Стус підтримав своїх товаришів Івана Дзюбу, **В'ячеслава Чорновола**, **Юрія Бадзьо**, публічно заявивши про свою громадянську позицію, каже Василь Овсієнко.

«Це було оприлюднення Василя Стуса як громадянина України. І рівно через 20 років цей день став днем його загибелі», – зазначає він.

Після цього – виключення з аспірантури, арешти і роки таборів.

Любов до Пастернака

Василь Стус народився 6 січня 1938 року в селі Рахівка на Вінничині, але дитинство провів на Донеччині, куди батьки переїхали, як і багато інших селян, щоб не стати жертвами примусової колективізації. На Донеччині він закінчив університет, почав працювати вчителем літератури, а потім почав писати перші вірші під час строкової служби в армії на Уралі.

«Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і – необачно велика любов до нього. Нині найбільше люблю Ґете, Свідзінського, Рільке. Славні італійці (те, що знаю). Особливо – Унґареті, Квазімодо. Ще люблю «густу» прозу – Толстого, Гемінґвея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить – і дуже – Фолкнер», – писав Стус у своїй передмові читачеві до збірки «Зимові дерева».

У Київ Василь Стус приїхав навчатись в аспірантурі Інституту літератури імені Тараса Шевченка Академії наук УРСР. Брав участь у літературних вечорах, зустрічах, підписував протести проти переслідування діячів української культури, був активним членом Клубу творчої молоді.

Василь Стус у юності

Одного вечора Василь Стус також приєднався до поетів і письменників, які почали читати вірші у парку на сходах навпроти заводу верстатів, де планувався ювілейний вечір Тараса Шевченка. Вечір заборонили перед самим його початком,

тому люди пішли у парк навпроти. Таким чином, вечір все одно відбувся, згадує **Олесь Сергієнко**.

«Він був тонкий чоловік. Цікаво було його слухати, як він виступає на вечорах. У нього була не промова, не виступ промовця, у якого гладко течуть думки і він знає наперед, що скаже. Стус творив на ходу, він добирав слово до слова, у нього було таке «е-е, ну», але він далі так припасовував слово, що іншого там не поставиш», – каже Олесь Сергієнко.

Поет «одушевленого космосу»

Перші збірки віршів Стуса видавництва не приймали, тому друкувався у самвидаві. 1965 року одружився з **Валентиною Попелюх**. Через рік у подружжя народився син Дмитро. Уже в незалежній Україні Дмитро Стус докладе багато зусиль, щоб літературна й громадянська спадщина Стуса знайшла відповідне оформлення.

А тоді, у 60-х, закохані Василь та Валентина жили в умовах, коли арештовували найближчих друзів-письменників. Серед них були **Опанас Заливаха**, **Михайло Косів**, **Михайло Горинь**, **Богдана Горинь** та **Іван Світличний**. Усіх за статтею 62, частини 1, КК УРСР – «антирадянська агітація і пропаганда».

Василь Стус із дружиною Валентиною та сином Дмитром, 1978 рік

Для Василя Стуса арешт **Івана Світличного** був дуже болісним. Він співчував рідним, згадує Надія Світлична, яка завітала на реєстрацію їхнього шлюбу. «Василь підходить до мене і раптом просить вибачення. За що? Не знаю», – каже вона.

Василь Стус – другий зліва

У таких умовах Стус не зміг мовчати, тому й виступив на прем'єрі «Тіні забутих предків». Після перегляду фільму Стус першим підвівся, це справило враження на людей, хоча його подальші слова не було чутно через гамір у залі, згадує Олесь Сергієнко.

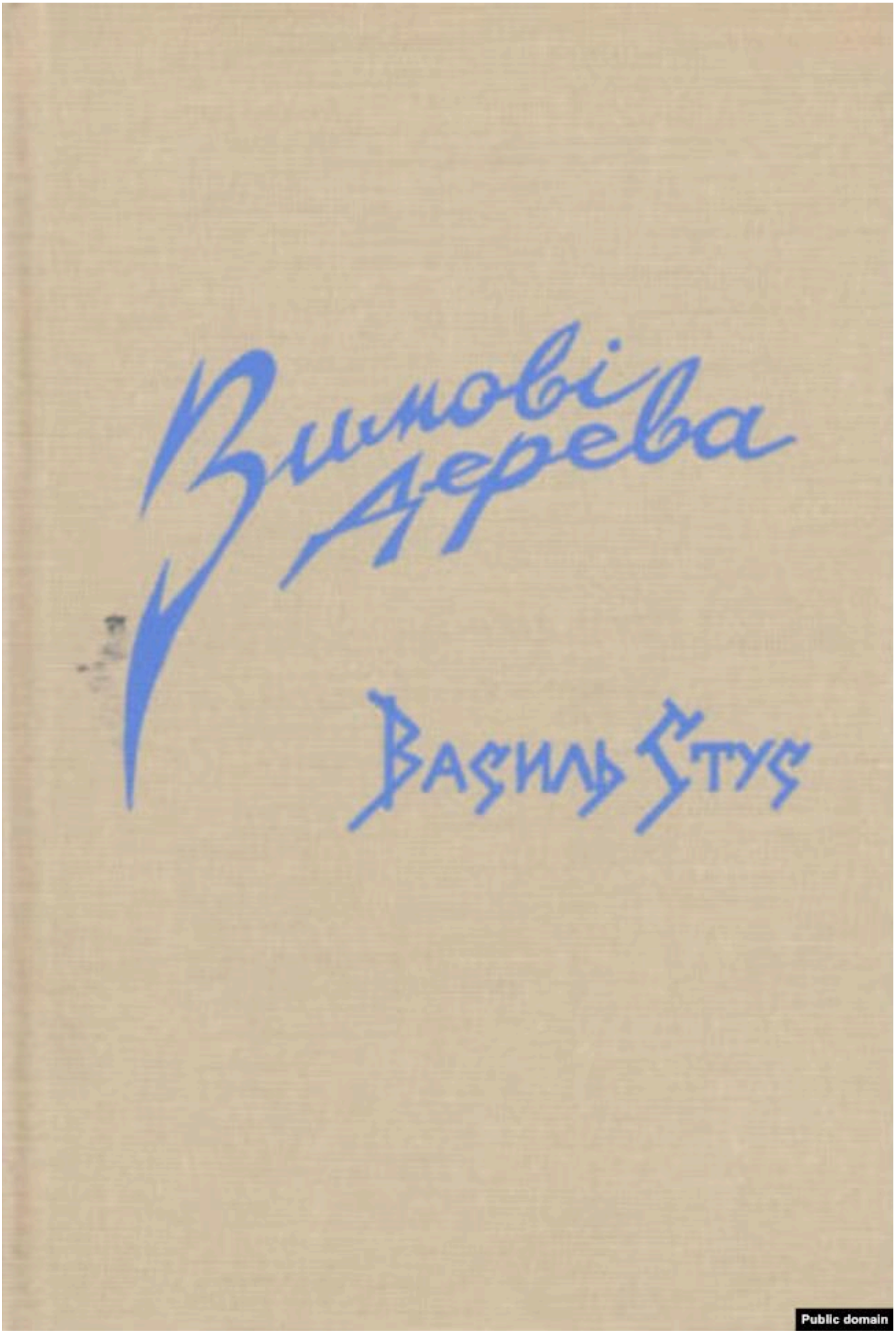
Тим не менше, саме підтримка Стуса після сеансу «поставила остаточну крапку, і намагання заткнути йому рот гавканням отих кагебістських псів – воно розставило акценти, все поставило на своє місце», – додає він.

«Поетом себе не вважаю» – Стус

Втративши місце в аспірантурі, Стус не припинив писати. Проте, не маючи змоги видавати свої вірші, гроші заробляв деінде. Працював в архіві, на шахті, на будівництві і залізниці, в котельні і метро.

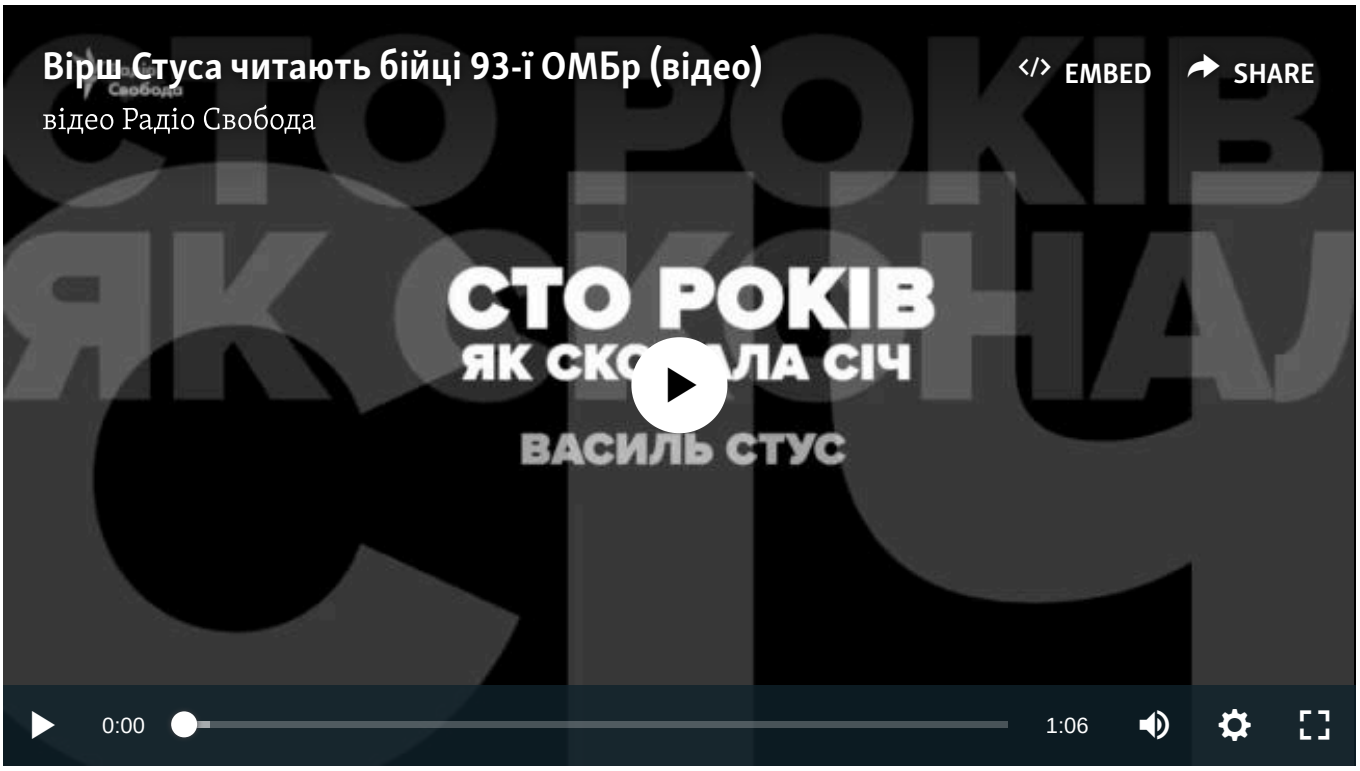
Поетом «одушевленого космосу» назвала Стуса **Аріядна Шум** у передмові до його збірки **«Зимові дерева»**, виданій 1970 року в Брюсселі.

Щирість, «понадчасовість», комунікація сучасності з минулим, як у Шевченка, шукання вічності, любов до природи та життєствердний оптимізм – такими рисами охарактеризувала Шум поезію Василя Стуса.

Обкладинка збірки «Зимові дерева»

У цей же час Стус починає активно критикувати радянський режим, пише листи у Спілку письменників, виступає на захист прав людини та проти політичних арештів.

ЗАВАНТАЖИТИ

«Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них, як на мене – путящі... Поет – це людина. Насамперед. А людина – це насамперед добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а робив би коло землі», – пише Стус.

8 років у Мордовії – виснажений «Дон-Кіхот» з ілюстрації Доре

Перший раз Стуса заарештували 12 січня 1972 року. Поет провів 9 місяців у слідчому ізоляторі, а у вересні цього ж року за «антирадянську агітацію й пропаганду» його засудили на 5 років позбавлення волі і 3 роки заслання. Весь термін ув'язнення перебував у таборі суворого режиму в Мордовії.

Як вважає Надія Світлична, приводом до погромів та арештів стала збірка «Зимові дерева», видана у Брюсселі і стаття **«Феномен доби»** про трагедію **Павла Тичини**. Арештовували не активістів та учасників опору, а просто незалежних діячів літератури і мистецтва, літераторів, згадує вона. Таким чином, система робила людей «без'язикими і безголосими», писав Стус у статті **«Я обвинувачую»**.

Поетикою «декадансу, ідейного занепаду» назвав збірку «Зимові дерева» старший науковий співробітник Інституту літератури імені Шевченка **Арсен Каспрук**, який написав рецензію на замовлення КДБ.

На такі слова та вирок суду Стус прореагував коротко: «на руках цього доктора філології – моя кров, як і на руках слідчих Логінова, Мезері, Пархоменка, судді, прокурора і адвоката-прокурора, накиненого силоміць».

Особова справа Василя Стуса

«З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо

обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним обрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрації Доре, хіба що безвусого й безбородого», – згадує зустріч зі Стусом в Мордовії письменник **Михайло Хейфец**.

У Стуса були постійно проблеми зі здоров'ям, йому створювали найгірші умови у таборах, змушували працювати у шахті, намагалися підкидувати «прослушки», а коли помирав його батько, не хотіли пускати попрощатись, поки він не влаштував протестне голодування, згадувала Надія Світлична.

Тим не менше, він не говорив про свої недуги і страждання, був «гордий і гоноровитий, як китайський імператор», – пише Хейфец.

Вступ у Гельсінську групу – «бо не міг інакше» і відмова від радянського громадянства

Довідавшись, що у Києві репресують членів Української Гельсінської групи, проголошеної 9 листопада 1976 року, і що «група фактично лишилася напризволяще», Василь Стус вирішує стати її членом.

«Я вступив до неї (*УГГ – ред.*), бо просто не міг інакше. Коли життя забрано – крихт я не потребую. Довелося зайнятися тим, аби врятувати свої вірші, дописувати до інформаційних матеріялів Групи... Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго», – писав Стус у записах «З таборового зошита».

1978 року Василь Стус зрікся радянського громадянства: «Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю, тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства». Цього ж року його прийняли до ПЕН-клубу.

У відкритому листі проти арешту **Миколи Горбаля** Стус підписався як учасник Українського правозахисного руху. Кожний арешт українських дисидентів деморалізував суспільство, перетворюючи спостерігачів навколо на учасників злочину, вважав поет.

«Кожен такий арешт рекрутує цілі юрми наляканих мовчунів і воїнство лжесвідків», – писав Стус.

Суд над Стусом: дорога в Кучино

З травня до вересня 1980 року тривав суд над Стусом, якого знову звинувачували в «антирадянській діяльності і пропаганді». Свідків почали допитувати ще 1979 року, а тому можна вважати, що після першого ув'язнення на Стуса зразу почали готувати другу справу, вважає Надія Світлична.

Захисником у справі було призначено адвоката **Віктора Медведчука** (*згодом був головою адміністрації президента України Леоніда Кучми, лідером проросійського руху «Український вибір» – ред.*). Василь Стус відмовився від захисту після розмови з адвокатом Медведчуком.

«Коли Стус зустрівся з призначеним йому адвокатом, то відразу відчув, що Медведчук є людиною комсомольського агресивного типу, що він його не захищає, не хоче його розуміти і, власне, не цікавиться його справою. І Василь Стус відмовився від цього адвоката», – напише пізніше Євген Сверстюк.

Тим не менше, Медведчук продовжив вести справу.

Виснаженого попередньою неволею Василя Стуса знову визнали винним, не надали права останнього слова й присудили ще 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

Стус потрапив у табір особливого режиму ВС-389/36-1 у селі Кучино Чусовського району Пермської області. «В чому саме обвинувачують мені зрозуміло. Але винним я себе не визнаю», – наголосив поет.

Табір ВС-389/36 у селі Кучино на Середньому Уралі, де відбував покарання і помер Василь Стус, фото 1999 року

«Я особисто чуюся смертником»

Через нелюдські умови утримання політичних в'язнів, всі вони мали великі проблеми зі здоров'ям. Стан Василя Стуса постійно погіршувався. Він переніс операцію на шлунку, покалічив ноги, почались проблеми з нирками.

Ніякої медичної допомоги він не отримував, навпаки працювати доводилось постійно. Все написане конфісковували, позбавляли зустрічі з родиною, або піддавали такому приниженню, що Стус не міг піти на це. Тому дружину й сина Стус останній раз бачив 1981 року.

«Конфіскацію влітку 1984 року збірки поезій «Птах душі» Василь Стус сприйняв так болісно, ніби в нього забрали щойно народжене немовля (за його висловом у листі до родини)», – каже Надія Світлична.

Ключ №3 від камери Стуса у таборі ВС-389/36 у селі Кучино на Середньому Уралі, де він відбував покарання і помер

Василь Овсієнко згадує, що в своїх останніх листах до родини Стус писав: «Які добрі вірші спадають мені на голову. Як теплий літній дощ, як сяйво жар-птиці». Сам Овсієнко досі дуже жалкує, що через свій стан здоров'я, не вивчив напам'ять хоч декілька віршів із стусового синього таборового зошита.

Василь Овсієнко каже про «150 віршів написаних у Кучино», а збереглося лише шість.

«Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, він відбирає розум. Так довго тривати не може – такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником», – писав Стус в одному зі своїх тюремних записів.

Про Василя Стуса знали. Його намагалися визволити і підтримати, навіть пробували висунути на здобуття Нобелівської премії.

Однак Стус загинув у холодному карцері на Уралі. Смерть прийшла в ніч з 3 на 4 вересня 1985 року. За офіційною версію – «зупинка серця», проте друзі-політв'язні

кажуть: це була справжня розправа режиму над поетом і людиною, який не піддавався тиску.

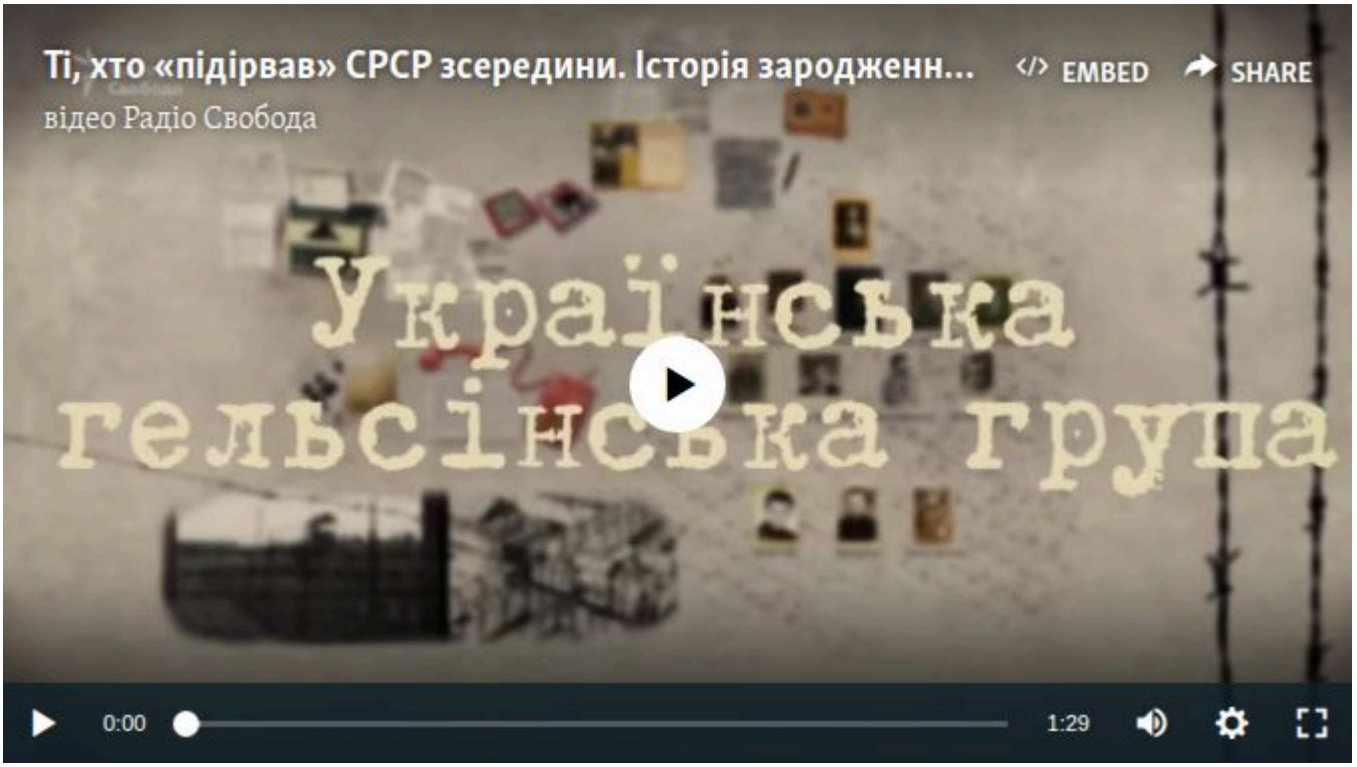

Перепоховання Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого. Київ, 1989 рік

«Ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!», – писав Стус.

▸ Члени Української Гельсінської групи

Десять років тому, до 40-річчя створення УГГ, Радіо Свобода зібрало факти, записало багато інтерв'ю і створило цикл публікацій про членів Української Гельсінської групи для спеціального проєкту – «Вони підірвали СРСР зсередини».

Україна | Політика | Культура | Суспільство | Важливе на Свободі | Українська Гельсінська група

© Радіо Свобода, 2026 | Усі права застережено.